

## **РОЗКОЛОТА ІДЕНТИЧНІСТЬ: УКРАЇНА ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ГЛОБАЛІЗМУ**

У статті дається оцінка практичним наслідкам глобалізаційних впливів на національну ідентичність, аналізуються проблеми та специфіка становлення національної ідентичності в Україні на сучасному етапі.

**Ключові слова:** національна ідентичність, глобалізація, глобалізм, взаємовпливи.

*The article provides an assessment of practical consequences of the globalization effects on national identity, analyzes the problem and the specifics of the formation of national identity in Ukraine at present.*

**Keywords:** national identity, globalization, globalism, mutual influence.

Становлення національної ідентичності є необхідною передумовою стійкого демократичного розвитку країни, зміцнення національної єдності та гарантування територіальної цілісності, здатності держави і суспільства давати адекватні відповіді на внутрішні та зовнішні виклики, важливим чинником забезпечення прав і свобод громадян України всіх національностей, створення в Україні громадянського суспільства та його динамічного розвитку. Як важливий фактор національної безпеки, формування національної ідентичності має стати пріоритетним сегментом дослідницької діяльності й освітньої практики.

В перші роки незалежності України становлення національної ідентичності відбувалося здебільшого в руслі позиціонування себе щодо Росії як колишнього імперського ядра, власне так само, як і формування національної ідентичності Росії ішло значною мірою в руслі позиціонування себе щодо новоутворених країн колишнього пострадянського простору, в тому числі й України. Це було виправдано, оскільки Україна мала позбутися комплексу меншовартості, а Росія – комплексу «старшого брата». В подальшому розбудова відносин між цими країнами вбачалася на принципі рівності, добросусідства та стратегічного партнерства. Саме в такому руслі ми й здійснили ряд своїх публікацій, наголошуючи в них, що автори принципово ставлять виклад матеріалу в площину «самоорганізації» – критики історичного досвіду самого українського народу, – не шукаючи причин усіх наших бід і негараздів у підступах якихось «зовнішніх супостатів»<sup>\*</sup>.

---

\* Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.; Кремень В.Г. Україна: шлях до себе / В.Г. Кремень, В.М. Ткаченко. – К. : ДрУк, 1998. – 446 с.; Кремень В. Україна: проблеми самоорганізації : в 2 т. / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003.

Як показали перипетії суспільних змін в «постпомаранчевий» період 2005–2009 рр., такий підхід виявився продуктивним. Попри полеміку між лідерами України і Росії з різноманітних гуманітарних питань, виважене ставлення українських науковців та ЗМІ до Росії справляло певний позитивний вплив на стан громадської думки. Так, за даними київського КМІС, ставлення українців до росіян в цілому залишалося стабільним: в 2008 р. позитивно було налаштовано до Росії 88% українців (погано – 9%), а в 2010 р. – позитивно 93% (погано – 4%). До України, за даними московського Левада-Центру, у 2009 р. позитивно ставилося 37% росіян (погано – 52%), але в подальшому зміні відбулися в кращий бік – у 2010 р. позитивно ставилося 52% росіян, а в січні 2011 р. – відповідно 72%. За це можна радіти: завжди краще вести діалог і знаходити розуміння, ніж замикатися в собі зі своїми упередженнями й забобонами.

Слід відзначити останнім часом і зростання потягу до більшої відкритості у відносинах двох країн. Так, в Україні порівняно з 2008 р. зменшилася кількість бажаючих мати з Росією закриті кордони, митниці та візи – з 17% у вересні 2008 р. до 10% у жовтні 2010 р. Так само і в Росії порівняно з 2008–2009 рр. суттєво зменшилася кількість бажаючих мати з Україною закриті кордони, митниці і візи (з 25% до 16%). Збільшилася кількість бажаючих мати незалежні, дружні відносини з Україною (з 51–55% до 60%). Ті ж дослідження Левада-Центру та КМІС кінця 2010 р. показали, що в цілому майже 80% населення України і майже 80% населення Росії вважають, що обидві країни мають залишатися незалежними державами [1].

Не можна відмовити окремим політичним діячам Російської Федерації і в реалістичному підході до оцінки двох аж надто заполітизованих внутрішньополітичних проблем України – мовної, а також проблеми цивілізаційного вибору. Так, голова Комітету Державної Думи з міжнародних відносин Константин Косачов в інтерв'ю українському журналу «Профіль» зазначив: «Так, існує проблема російської мови, зрозуміло, що значна частина населення України продовжує нею користуватися, вважаючи її свою рідною. Але так само очевидно, що коли дати цій мові такі ж повноваження і свободи, як українській, то від цього могла б уже потерпати українська мова, що було б зовсім неправильно для долі державності, для суверенітету України. Тому ніхто не очікує від Януковича жодних подібних кроків, і я не бачу тут ніякого конфлікту». Щодо європейського вибору України оцінка теж була виважена: «Прapor вам в руки і повний вперед! Яким би не був європейський вибір України, Росія має погоджуватись. Більше того, нам слід разом займатися тим, щоб європейський вибір України не ускладнив українсько-російські відносини» [2].

Відзначаючи певні зрушенні в гуманітарному аспекті українсько-російських відносин, слід наголосити, що в цілому дослідницькі завдання на теоретичному рівні ускладнилися. Хоч би в тому, що Україна (як і Росія та й інші країни світу) зіткнулася з необхідністю поглиблого осмислення

методологічних аспектів національної ідентичності в контексті процесу глобалізації. Остання за радянських часів практично випала із зони дослідницької роботи, оскільки на загал була підмінена проблемою «інтернаціоналізації радянського суспільства» в його нестримному поступі від «розвинутого соціалізму» до «світного комуністичного майбутнього». В перші роки незалежності давався взнаки низький рівень підготовленості науковців щодо осмислення тих сучасних світових процесів і викликів, які йшли від них новоутвореним пострадянським державам. В ті часи науковий дискурс про глобалізацію на пострадянському просторі, за рідкісними винятком, зводився здебільшого або до фіксації кардинальних змін сучасного світу, або до скептичних оцінок цього явища як «модного захоплення», що не піднімається до рівня серйозних напрацювань. Тим самим поле дискусій було віддано здебільшого популярним виданням і ЗМІ, де одні стали посилено пропагувати теорію «стадій зростання» на шляху суспільних трансформацій і форсованого входження України у «цивілізований світ» в процесі «модернізації», а інші – стали виступати з алармістськими попередженнями про небезпеки та загрози з боку процесу світової інтеграції щодо всього локального, національного й особливого.

Нині проблеми постали на новому рівні. Замість сухо теоретичного розгляду новітніх концепцій глобалізації, які раніше мали здебільшого академічний, а почасти – й умоглядний характер, прийшов час оцінити й переоцінити практичні наслідки глобалізаційних впливів на національну ідентичність власне кожної держави світу. Останні заяви політичних діячів Європи про відмову від політики мультикультурності та деякі радикальні заходи владей щодо іммігрантів-мусульман та кочевників таборів ромів (циган) стали лише наочним свідченням тих тривалих процесів, які вже раніше спостерігалися в «цивілізованому світі», а тепер набули видимих і вкрай суперечливих суспільних проявів. Посилення політичної ваги крайнє правих у Австрії, Франції, Голландії, Угорщині, Німеччині та Великобританії стали свідченням потужних суперечностей між глобалізаційними тенденціями світу і консерватизмом національних політичних інститутів, їх інтелектуальних еліт. Зокрема, транснаціональні корпорації (ТНК), які керуються головним чином своїми інтересами (зростання продуктивності, ефективності, оптимізації діяльності), зіткнулися з інтересами національних виробників і широких верств європейського населення, пов’язаних безпосередньо із збереженням своїх робочих місць та високим рівнем соціального забезпечення за рахунок чисельних державних соціальних програм. Зрозуміло є й позиція представників їх національних еліт, які відстоюють цінності національних культур, збереження усталеного способу життя, екологічну безпеку районів проживання, а в кінцевому підсумку – захищають інтереси національних держав.

Тим часом ТНК і їх агенти глобалізації («групи інтересів» та їх інституціональні структури, включаючи наднаціональні, регіональні й світові організації) продовжують чинити вплив на економіку й політику окремих

країн, намагаються контролювати процеси у сферах законодавства, освіти, наукових досліджень, охорони здоров'я тощо. Згідно з поширеною в їх колах теорією «модернізації» засвоєння технологічних форм і знань мало б тягнути за собою відповідні цивілізаційні зміни у напрямі їх «вестернізації». Однак, як показує практика «третього світу», сприйняття певних взірців технологічної культури Заходу, насамперед воєнної і комунікаційної, не означає автоматичного формування необхідних передумов для розвитку представницької демократії, громадянського суспільства, ефективної й динамічної ринкової економіки, правової держави. Виявилось, що останнє неможливе без формування відповідного типу людини й індивідуалістської культури, що є справою надзвичайно важкою, а в деяких регіонах світу – найчастіше просто непосильною для вирішення у якісі стислі хронологічні строки.

Більше того, діяльність талібів та бен-ладеновської «Аль-Каїди» довела, що супутниковий зв'язок, сучасні транспортні засоби й ракетна зброя можуть спокійно уживатися з антизахідними настроями в їх агресивних і терористичних формах. Іронія історії виявляє себе в тому, що новітні технологічні й інформаційні можливості в ряді країн, що розвиваються, використовуються насамперед для вирішення «несучасних» проблем: утримання традиційної або навіть архаїчної структури панування чи організації суспільства; розповсюдження релігійного фундаменталізму; боротьби за владу між релігійними чи племінними кланами й угрупованнями. Отже, в процесах глобалізації надзвичайно зросла значимість інституту армії і насилия в ролі «переконливого» аргументу щодо «присилування до миру» та забезпечення стабільності. Останні події на Близькому Сході є яскравим тому підтвердженням.

Інші приклади неспроможності теорії «модернізації» пов'язані з розпадом СРСР й кризою ідентичності на пострадянському просторі. У нашому випадку, зрозуміла річ, йдеться насамперед про Україну. Нездатність претендентів на нову політичну еліту консолідуватися навколо чіткої й зрозумілої для широких мас «національної ідеї», зіткнення прозахідних ліберальних ілюзій з щоденною практикою «дикого капіталізму», відсутність навичок послідовної соціальної і політичної роботи в універсальному просторі загальноєвропейських норм – все це викликало у багатьох молодих і «запізнілих» діячів вибух радикального націоналізму, нетерпимості й ксенофобії, а серед значної частини старших поколінь інтелектуалів – хвилю занепаду, розгубленості й пессимізму.

Здебільшого нові країни не сприймають політику глобалізму (не глобалізації як об'єктивного процесу!) внаслідок її відверто «вестернізованої» форми. На глибинні причини цього факту ще десять років тому звертав увагу авторитетний в академічних колах професор МДУ Олександр Панаарін. У своїй книзі «Випробування глобалізмом» він наголошував, що об'єднаний в ході «холодної війни» Захід утворив глобальний владний трикутник (МВФ, Всесвітній банк і СОТ), покликаний

провести деіндустріалізацію всієї тієї частини світу, яку Захід не вважає своєю, належною до кола обраних. Це тріо покликане здійснювати безнастанне спостереження за поведінкою національних урядів третього і колишнього другого світів на предмет того, наскільки послідовно ними здійснюється програма деіндустріалізації – згортання національної переробної промисловості, підприємства якої стають «ліквідними». Тобто такими, що продаються за безцінь зарубіжним господарям з метою їх ліквідації як нерентабельних, таких що не вписуються в новий міжнародний розподіл праці і не відповідають відомим «стандартам». Програма насильницької економічної лібералізації, руйнуючи власну національну промисловість і сільське господарство підопічних країн, призводить до того, що населення цих країн змушене покладатися на товари імпорту. При цьому ціни підтягаються до рівня світових, хоча одночасно відбувається стрибкоподібне зниження заробітної плати.

Панарін особливо акцентував увагу на тому, що ціна робочої сили в колишніх соціалістичних країнах прирівнялася до показників найбідніших країн третього світу і стала приблизно в 70 разів нижчою ніж у країнах Організації економічної співпраці і розвитку (ОЕСР), які виробляють 2/3 товарів і послуг у світі. Отже, населення країн пострадянської капіталістичної периферії не цікавить представників ТНК ані в якості рівноцінних виробників, ані в якості активних споживачів. А це і є ще одним свідченням входження капіталістичної світ-системи у тривалий період стагнації (якщо не завершальної стадії взагалі!), коли наростання провалля між бідними й багатими країнами в політико-економічній структурі світу поглиблює соціальну поляризацію й живить політичний радикалізм. Звідси й висновки Панаріна – не просто тривожні, але й справді алармістські: «це означає, що нав'язана економічна лібералізація, котра привела до «економічного геноциду» – вбивству національної промисловості, тягне за собою й прямий геноцид – вимирання місцевого населення. «Ліберали» проголосили своєю метою замінити національні ринки єдиним глобальним ринком... Вихід – в новій органічній спільноті аскетичних націонал-підприємців і суворій владі, що захищатиме населення від лібералів, мігрантів, спекулянтів тощо» [3].

Ще десять років тому подібні оцінки видавалися аж надто радикальними. Але той факт, що за значенням коефіцієнта природного приросту населення всі три східнослов'янські держави – Росія, Білорусь і Україна – посідають три останні місця у світі, говорить сам про себе. Постає принципове питання – як вижити соціуму (хоча б на рівні самовідтворення) в умовах розпаду життезабезпечувальних систем, в ситуації фінансово-економічної та політичної кризи. Остання провокує активізацію праворадикальних рухів. Наростання антиіммігантських настроїв у Росії й Європі, зокрема відмова на офіційному рівні від політики мультикультуралізму – все це стало свідченням того, що аналіз і прогнози Панаріна мали вагомі підстави.

У підсумку можемо наголосити, що прийняття якихось зовнішніх форм глобалізації навряд чи дає підстави для серйозних стверджень про входження як світу в цілому, так і пострадянського простору, в якусь принципово нову, вищу фазу розвитку людства, у систему дійсно ефективних універсальних світових інститутів. Скоріше за все реальною багато в чому залишається ситуація, описана учнем Луї Альтюсером відомим французьким філософом Етьєном Балібарам: «Будь-яка «соціальна держава» у XIX і XX століттях (в тому числі й *соціалістична держава*) є не лише національною, але й *націоналістичною*» [4].

Яскравою ілюстрацією до тези про відсутність універсальних світових інститутів може послужити вкрай протилежне ставлення базових країн ЄС до прийому нової хвилі іммігрантів із країн Північної Африки. Так, Франція і Німеччина не дуже поспішають відкрити свої кордони, в той час як Італії доводиться надавати тимчасові посвідчення на проживання. Ця ситуація викликала різку реакцію прем'єр-міністра Італії Сільвіо Берлусконі: «Європа повинна розділити з нами прийом іммігрантів. Проблема імміграції може бути тільки загальноєвропейською проблемою». Наразі, продовжує Берлусконі, або «Європа – це щось справжнє і конкретне, або її зовсім немає. У такому випадку нам краще жити порізно і кожному окремо боротися із своїми страхами і егоїзмом» [5].

Ця ситуація невизначеності й відсутності чітких перспектив породжує суспільні зрушення, які або мають привести світ до якогось нового порядку, або з часом можуть виявитися фатальними для нього. Пробудження Близького Сходу під впливом глобалізаційних процесів поставило під сумнів егоїстичну сутність капіталістичної світ-системи. За оцінкою Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, «в основі кризи країн Близького Сходу лежить незахищеність людини», що «росте на основі несправедливості там, де не дотримуються права людини».

У свою чергу, широко відомий німецький політик Йошка Фішер закликав децо загнуздати інстинкти нестримного збагачення й підтримати демократичні тенденції на периферії сучасного світу. На його думку, «м'яка сила» модерних інформаційних технологій має стати все більш переконливим аргументом, ніж військовий тиск Пентагону. До того ж для спрямування потоку подій цього регіону в демократичні береги з боку Заходу потрібно виявити як фінансову щедрість, так і наполегливість і терпіння впродовж десятиріч, а не років. Зрозуміло, що така думка Фішера не може бути популярною під час поточного економічного спаду. Однак доведеться вдатися до економічної допомоги, відкриття для країн, що розвиваються, ринків ЄС та США, а також до стратегічних енергетичних проектів, конституційних та юридичних консультацій та до співпраці між університетами й зменшення бар'єрів для вільного пересування людей. І тут, наголошує Йошка Фішер, слід зважати на не завжди успішний досвід демократизації Східної Європи: «Перетворення Східної Європи після 1989 р. зайняло значно більше часу й було набагато дорожчим, ніж передбачалося

спочатку. В ході цього перетворення багато людей зазнали невдачу, організаторами демократичної революції необов'язково були ті, хто міг просунути демократичний та економічний розвиток. Також є досвід української помаранчової революції 2004 року, яка провалилася декілька років опісля внаслідок некомпетентності й корупції її лідерів. Разом ці обмеження та аналогії дозволяють припустити, що Захід, особливо Європа, повинні зосередитися на довгостроковій допомозі для демократичного та економічного розвитку відродження країн Близького Сходу... Захід не може більше продовжувати свою звичайну Realpolitik (курсив наш – Авт.) [6].

Постає питання: якою мірою ці глобалізаційні процеси впливають на ситуацію в нинішній Україні, зокрема в площині її національної ідентифікації? Підчас складається враження, що ця проблема здається надто відстороненою й далекою від невідкладних поточних проблем українського правлячого класу. Та й широкі верстви населення відволікаються від неї завдяки різноманітним телевізійним «шоу», де головною проблемою виставляється з'ясування стосунків між різними політичними кланами та зведення рахунків між ними. І цьому є свої причини. У точному розумінні процес євроінтеграції України, який був офіційно проголошений всередині 90-х років минулого століття, нині лише розпочинається після тривалого застою «постпомаранчевого» періоду 2005–2009 рр. Зважаючи на це, поки що шанси на його успіх не те що туманні чи проблематичні, а й просто малі. На світовий ринок Україна здатна поставляти хіба що продукцію металургії й хімічної промисловості та ще час від часу зерно. Спад ВВП України після розпаду СРСР до 40% порівняно з 1990 р. був пов'язаний не в останню чергу з розвалом військово-промислового комплексу (ВПК), з яким були пов'язані усі складні, високотехнологічні й наукові галузі радянської мілітаризованої економіки. Нині це позначено досить низьким рівнем зарубіжних інвестицій, які поступають здебільшого або у сферу банківського капіталу, або для придбання нерухомості, оскільки низькотехнологічна сфера нашого виробництва зарубіжних інвесторів мало цікавить. Споживчий внутрішній ринок був і залишається все ще бідним порівняно з розвиненими постіндустріальними країнами. У підсумку зношенність основних виробничих потужностей прирікає й по реформаторському налаштоване крило державної номенклатури проводити ринкові реформи повільно й вкрай суперечливо. Уявлення ж про демократію засвоюються скоріше поверхово, а демократичні процедури на загал застосовуються або ж вибірково, або ж просто імітуються.

Чи ж маємо ми дивуватися, що процеси деіндустріалізації відкинули Україну в світ слаборозвинутих держав? Тут, очевидно, слід дійти згоди щодо того, що характер економіки відповідає ступеню розвиненості/нерозвиненості громадянського суспільства й загального рівня цивілізованості країни. Саме це й визначає ті досить вузькі межі взаємодії з регіональними структурами Європи: вони вкрай обмежені й зачіпають здебільшого сферу різноманітних політичних консультацій з приводу

набуття Україною статусу асоційованого членства в Європейському Союзі. Зрозуміла річ, навіть ця сфера співробітництва є досить важливою – приєднання до різноманітних угод і конвенцій вносить модернізаційні імпульси у правове поле України. Але поряд із зовнішнім євроінтеграційним впливом наша країна (насамперед її правлячий клас) потребує й внутрішніх стимулів для зміни установок своєї політичної свідомості, чіткого розуміння як свого місця у світі, так і місці нового правлячого класу в ролі національної еліти у самій Україні. Врешті-решт, вони мають засвідчувати своїми діями усвідомлення глибокої відповідальності за майбутнє України як держави-нації, повноправного гравця на міжнародному полі.

Складність проблем пов’язана з тим, що хоч з розпадом СРСР тоталітарні інституційні структури відійшли в минуле й не відтворюються, однак у нашій свідомості все ще даються знаки сформовані в минулому старі масові установки й орієнтири, різноманітні економічні й етнічні фобії, деформовані житейські прагнення та часто сумнівні трудові мотивації. Їх збереженню сприяє далеко не демократична система рекрутування влади, нерозвиненість правової системи й залежність суду від центральної й місцевої адміністрації, зарегульованість економічного життя та гніточна фіскальна політика. Навіть такий відрадний факт, що підвищилася поінформованість населення про події у світі, що розширилися можливості відвідати інші країни і порівняти європейський рівень життя зі своїм – врешті-решт і цей позитив обертається зворотною стороною. Всі ці порівняння часто викликають в масі населення комплекс невдахи, синдром жертв чергових підступів з боку правлячого класу, який, мовляв, не відкриває перспективи піднятися над рівнем третьосортної держави.

Що вже говорити про переважну більшість населення, яке проживає в традиційних місцях поселення, а до того ж в силу матеріальних нестатків є малорухливим. Як правило, вона реагує на ситуацію у світі й країні на рівні тих понятійних стереотипів, які склалися за радянських часів і відповідають радянській (в кращому разі – пострадянській) структурі ідентичності. З одного боку, зберігаються утопічні уявлення про «Захід» як простір всезагального благоденства, свободи й технологічного прогресу (тут Захід виступає як надціннісна утопія для представників закритого суспільства), який має забезпечити Україні в силу її європейської належності полегшені шанси на швидке входження до Європейського Союзу. З іншого боку, внаслідок нездовільного характеру приватизаційних процесів і відсутності видимих зрушень в демократизації суспільства, засилля корупції тощо – всі «демократи» сприймаються значною частиною населення як агенти Заходу, які розвалили й пограбували країну. Все це викликає синдром «оборонної свідомості», успадкованої від радянського суспільства.

Синдром такої «розколотої ідентичності» не можна ігнорувати. Зокрема, за даними соціологічного опитування «ФОМ-Україна», він проявився відразу ж після чергових президентських виборів 2010 року. З одного боку, 63,4% опитаних громадян України схвально поставилися до

створення союзу між Україною, Росією і Білоруссю (26,6% не схвалили б такого союзу, а ще 10% не визначилися), але разом із тим, з другого боку, більше половини опитаних (52,7%) схвалювали вступ України в Європейський Союз (26,1% – проти, а 21,2% не визначилися). Отже, напрошується думка, що вступ до ЄС у багатьох опитуваних «підстраховувався» ймовірно на всякий випадок союзом «трьох братніх народів» задля захисту їхніх національних та регіональних інтересів. Наскільки несталими й ситуативними є такі уявлення можна судити з того, що вже в листопаді 2010 р. частина прибічників союзу України, Білорусі і Росії скоротилася до 37%, за вступ до ЄС висловилося 22%, за збереження нинішнього статусу України – 26%, за перетворення її в федерацію – 3%. Показово, що передати Крим і Схід України у склад Росії, а на решті території будувати європейську незалежну країну, виявили готовність лише 2% опитуваних.

Таку різку зміну в ціннісних орієнтаціях – скорочення в рази бажаючих інтегруватися чи то з ЄС, чи то з Росією і Білоруссю, а також одностайнє відстоювання територіальної цілісності України – можна, очевидно, розцінювати як прагнення «зосерeditися на собі» й вирішувати нагальні проблеми виживання, орієнтуючись на внутрішні ресурси. До того ж, на думку відомого українського соціолога Юрія Саєнка, синдромом «братьяних слов'янських народів» переймалися здебільшого жителі Криму – там за союз висловилось 60% опитаних, а в інших регіонах ця «епідемія» поступово спадає: Схід – 50%, Південь – 48, Північ – 32, Центр – 27, Київ – 25, Захід – 6%. Слід враховувати також, що цей рейтинг «союзників» корелюється з відсотком етнічних росіян в населенні регіонів, що підтверджується підтримкою «слов'янського братерства» двома найчисленнішими етносами України: 55% росіян і 33% етнічних українців. Цікаво, що жіноче населення України також більше налаштоване на союз: за «братьські» відносини висловилося 39% жінок і 35% чоловіків. Опитування також виявило, що «синдром» впевнено й прямо пропорційно наростає з віком респондентів: від 28% у молодих (18–29 років) до 43% у 60-річних і старших. Крім того, чим освіченішими є громадяни України, тим більше вони далекі від «братьських» ідей. Якщо серед людей з початковою і неповною вищою освітою прихильників «союзу» налічується 48%, то серед громадян з вищою освітою таких у півтора рази менше – 32%. Втім, зменшення частини тих, хто відстоює «слов'янський союз», може бути пов'язане і з тим, що президент України Віктор Янукович заборонив державним службовцям публічно обговорювати можливість приєднання до союзу Білорусі і Росії у зв'язку з офіційним курсом України на входження до Європейського Союзу [7].

Хай би там як, але вирішальним, очевидно, є все-таки соціальний фактор, який за умов фінансово-економічної кризи помітно поляризував суспільство. З одного боку, молодь набагато легше включається в сучасні канали і мережі інформації, поділяє відповідні культурні настанови, володіє більшим обсягом технологічних знань і в цілому скоріше схиляється до

демократичних принципів, до відходу від пострадянської ідентичності. З другого боку, старше покоління, а особливо в депресивних регіонах і глибинці, переймається більш консервативними настроями – або радикально націоналістичними, або відтворюючими більшу частину радянських уявлень і поглядів.

На жаль, ефективного впливу на цю ситуацію з боку наукових та освітніх кіл особливо не помічається. Є деякі зрушення з боку наукового аналізу у сфері економіки, соціології й політології. Опрацьовано значний пласт проблем історії України. Однак тираж наукових видань мізерні, купівельна спроможність населення низька, а в цілому соціальний попит на наукову думку досить незначний – зверху донизу. Як правило, дискусії навколо проблем країни доходять до масового споживача у спрощеному «для масового вжитку» варіанті через телевізійні канали у формі різноманітних «ток-шоу», де справа зводиться врешті-решт або до гарячих суперечок про пріоритети національних цінностей, або до ідеологічної публіцистики навколо проектів «національного спасіння».

Все це відбивається на структурі національної ідентичності. На перших порах після проголошення незалежності України суспільна свідомість супроводжувалася активним відторгненням соціонормативних цінностей СРСР, радянського способу життя в цілому. В інформаційному просторі України стало поширюватися розуміння того, що радянське суспільство було не просто імперією. За своєю суттю це була тоталітарна держава, яка десятиліттями існувала в хронічному мобілізаційному режимі, надзвичайному стані і обстановці «оточеної фортеці». Відповідним був і режим функціонування його інститутів (партії-держава, планово-розподільча економіка, підпорядкованість господарського життя потребам й інтересам ВПК, монополізація ЗМІ, засилля репресивного апарату держбезпеки, що паралізував розвиток громадянського суспільства). Ця система не могла функціонувати інакше як шляхом приниження людини як самодостатньої цінності, зведення її до «коліщатка і гвинтика» загальнодержавного механізму.

Однак при всьому критичному ставленні до радянської спадщини слід визнати, що вплив цієї успадкованої ідентичності продовжував даватися взнаки впродовж усіх років незалежності – то відступаючи, а то здобуваючи реванш за втрачені позиції. Йдеться насамперед: про гіпертрофований культ держави як єдиної інституціональної форми суспільства; про пропаганду самовідданого героїзму, споживчого аскетизму та імперського мілітаризму; про культ росіян як «старших братів», а українців як «другого» серед довгої ієрапхії народів СРСР, що врешті-решт давало підставу декому вважати українців тими ж самими росіянами. Більш того, за роки незалежності, коли було відмінено офіційну ідеологію, зазначені вище стереотипи стали все більше переплітатися з іншою – «тіньовою» за радянських часів ідентичністю, коли правлячий режим змушений був негласно допускати доволі широке відхилення від ідеологічно декларованих норм задля

немобілізаційного існування звичайних рядових громадян. Йдеться насамперед про сферу сімейних та локальних зв'язків, етнічної солідарності та релігійної поведінки, неформальних стосунків та кумівства, матеріальних зисків від побічних підробітків та тіньової підприємницької діяльності. За радянських часів декларативна вірність державі і радянським цінностям була передумовою цього неформального тіньового виробництва, його обміну й перерозподілу, а отже – стала формою колективного заручництва, взаємної пов'язаності влади і півландних. Нині це колективне заручництво легітимізувалося значною мірою як звичайна річ в повсякденній масовій свідомості населення.

У «постпомаранчевий» період 2005–2009 рр., коли романтичні сподівання на суд праведний «нової влади» над «злочинною владою» вивітрилися вже в перші місяці 2005 р., зростаюче невдоволення матеріальним рівнем життя стало стійким і неперехідним фактором. З одного боку, серед населення України відбувся сплеск державно-патерналістських орієнтацій, посилення ностальгії за минулим, а з другого – зміцнення комплексу неповноцінності та соціальних зазdroщів, посилених розчаруванням стосовно Заходу. Виникла специфічна конфігурація розколотої національної ідентичності в Україні: за відсутності позитивних моделей майбутнього відбувся своєрідний сплеск ретроорієнтованої консервативної самосвідомості – радянської імперськості на Сході та радикального українського націоналізму на Заході. Таким чином, у «постпомаранчеві» роки окреслилися контури суперечливої структурної ідентифікації. Один її бік становлять уявлення і цінності патерналістської радянської епохи, коли ідеалізована брежnevська доба уявляється певній масі населення вже не застоєм, а часом стабільноті й відносного добробуту. Інший бік становлять цінності і уявлення про «нормальне» життя у тихій і улаштованій Європі, які стають дещо нечітким прототипом чи, скоріше, *передчуттям* громадянського суспільства. Тут слід враховувати те, що самі собою ці обставини стають елементами групової чи національної ідентифікації лише тоді, коли отримують характерну позитивну інтерпретацію з боку гуманітарних наук та партійних ідеологів. Звідси те напруження в системі освіти навколо інтерпретації проблем історії України, особливо що стосується трактування радянського минулого.

Іншими словами, система тоталітарних інститутів СРСР зруйнувалася. Але в масовій психології залишилися її ланки, окремі соціальні уявлення, психологічні пережитки того минулого існування в тоталітарному суспільстві, які перейшли у наш час у вигляді звичок і установок буденного життя, націленого на виживання. Таких форм безліч, вони ще недостатньо ґрунтовно описані в соціологічній літературі. Але в основі своїй – це солідарність залежних і соціально травмованих людей, яка стає головною перепоновою для формування мотивації до більшої продуктивності й інтенсивності праці, відкритості до світу, підвищення якості життя. Подібні структури негативної ідентичності й стають механізмами систематичного

руйнування позитивної громадянської солідарності й взаємної відповіальності, виявами беззвільної поведінки і небажання власної відповіальності за процеси подальшої модернізації й реформи, носіями настроїв хронічної депресії і безнадії (при тому що немає гріха, більшого за розпач!).

Про це свідчать результати опитування соціологічної служби Центру Разумкова, проведені наприкінці 2010 р. Респондентам було запропоновано оцінити, наскільки потужно різні інституції впливають на вироблення державної політики України. Оцінки давалися за 5-балльною шкалою, де «1» означає мінімальний вплив, а «5» – максимальний. Найвище респонденти оцінили вплив президента України: середня оцінка становила 4,16 бали. Далі йдуть політичні сили, які входять до коаліції (3,89 бали), уряд України (3,88 бали), Верховна Рада України (3,79 бали). Досить високо громадяни України оцінили російський вплив на вироблення державної політики України: середня оцінка впливу російського бізнесу становила 3,48 бали, а російського уряду – 3,46 бали. Деяко нижчий вплив мають західний бізнес (3,14 бали) та міжнародні організації (3,08 бали). Найнижче респонденти оцінили вплив на вироблення державної політики в Україні з боку самих її громадян – 2,30 бали [8].

В результаті усвідомлення неможливості активно впливати на формування державної політики цей своєрідний «постпомаранчевий» травматичний синдром посилюється – чим гіршим стає життя сьогодні, тим сильнішим стає попит на героїчно-аскетичний міф радянського минулого, його символічних досягнень – завоювання космосу, домінування у світі в якості наддержави, підкреслення високих (реальних чи фантомних) досягнень духовності, патріотичної самовіданості, колективної соборності. То чого ж дивуватися, коли якась частина демонстрантів виходить на різноманітні заходи з портретами Сталіна, а то й Миколи II?

Масове відчуття себе в ролі жертви, «зрадженої на Майдані», породжує гостру нестачу підстав для самоповаги індивіда і такої ж поваги до значимих для нього в минулому інших партнерів – як в площині політичній, так і в професіональній. На рівні вищого ешелону про такі настрої можна судити хоч би з того, наскільки брутально характеризують один одного деякі політичні діячі під час телевізійних «ток-шоу». Неначе в «Мертвих душах» Миколи Гоголя – «Весь город там такой: мошенник на мошеннике сидит и мошенником погоняет. Все христопродавцы. Один там только и есть порядочный человек: прокурор; да и тот, если сказать правду, свинья». Подібна негативна складова «постпомаранчевого» синдрому на рівні пересічного українця стала своєрідним рефлексом людини, глибоко залежної від безконтрольної державної влади й далекої від переконаності в можливості успішного формування громадянського суспільства в Україні. Це та реальність, яка матиме кардинальне значення на довгому шляху прискореного розв'язання нами тих же моральних, політичних, антропологічних і правових проблем, які Європа вирішувала впродовж

XVIII-XX століть (і продовжує долати їх нині), докладаючи титанічних зусиль для створення свого розуміння універсалізму людської природи й демократії.

#### **ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:**

**1.** Отношение россиян к украинцам улучшилось. – Режим доступа : <http://glavkom.ua/print/news/27949.html>. **2.** Российская элита предала русских Украины. – Режим доступа : <http://newsland.ru/news/detail/id/654777/cat/94/>. **3.** Панарин А.С. Искущение глобализмом / А.С. Панарин. – М. : Русский национальный фонд, 2001. – С. 300, 302. **4.** Балибар Е. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Е. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-Альтера, 2003. – С. 28. **5.** Берлусконі про ситуацію з нелегалами... – Режим доступа : <http://ua.korrespondent.net/world/1205821/print>. **6.** Фішер Й. Пробудження Близького Сходу / Й. Фішер // День. – 2011. – 2 берез. – №37. – С. 3. **7.** <http://mikle1.livejournal.com/1591999.him>; <http://www.newspax.ru/3954>; <http://last24.info/print/2011/03/09/2/2518>. **8.** Політфорум. – Режим доступа : <http://forum.liga.net/Messages.asp?did=122394>.

УДК 323.1

**B.C. Ляхович**

#### **ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА ЯК ФАКТОР СТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У КРАЇНАХ СНД**

У статті обґрунтковується зростаючий вплив інституту президентства на ствердження національної ідентичності в країнах СНД. Автор аналізує зміни та зростання владних прерогатив президентів України, Росії та Білорусії на сучасному етапі суспільного поступу, вказує на необхідність зміцнення національної ідентичності в контексті інтеграційних викликів.

**Ключові слова:** інститут президентства, національна ідентичність, національна історія та мова, владні повноваження, підтримка президента, інтеграція, внутрішня і зовнішня політика.

*The article substantiates the growing influence of the presidency on the assertion of national identity in the CIS. The author analyzes changes and increase the power prerogatives of presidents of Ukraine, Russia and Belarus at the current stage of social development, points to the need to strengthen national identity in the context of integration challenges*

**Keywords:** the presidency, national identity, national history and language, powers, support for the President, integration, domestic and foreign policy

Проблеми зміцнення національної ідентичності мають доленосне значення для молодих держав, особливо в епоху глобалізації та посилення інтеграційних процесів. Нині варто звернути увагу на можливості посилення конструктивного впливу владних інститутів держав молодої демократії на ці процеси. Зокрема, це стосується інституту президентства в східноєвропейських країнах СНД, тобто в Україні, Росії та Білорусії. Адже актуальність проблеми зміцнення національної ідентичності для нових